

מוטי גולני

'כמעט בכל מקום שהיו הורגים, היו גם מצילים'

הלל כהן, תרפ"ט: שעת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, ירושלים: כתר, תשע"ג, 435 עמ'

ביולי 1948 סיכם הנציב הבריטי העליון האחרון את ימי כהונתו בארץ-ישראל. בהרצאה לא ארוכה שנשא בלונדון ריכז הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם את עיקרי מסקנותיו על ימיו בירושלים. כיוון שהיה הנציב האחרון, הוא נדרש לתקופת המנדט כולה. בשיאה של ההרצאה התייחס הנציב היוצא לעניין אחד שלטענתו הטריד אותו ואת קודמיו בצורה יוצאת דופן: התנגדותם של הערבים ושל היהודים לנסות ללמוד – לא להבין, בוודאי לא לקבל – את עמדת הצד האחר, את מניעה ואת רקעה. הם התעלמו אלה מאלה, פשוטו כמשמעו, טען קאנינגהם. דומה שנטייה זו גלשה אל הזיכרון הקיבוצי של שני הצדדים בסכסוך שבין הירדן לים, ובמידה ידועה, מצערת ולא מקצועית, גם אל ההיסטוריוגרפיה של הסכסוך הזה. עם המציאות הזו, ולא רק עם ההיסטוריה, ביקש הלל כהן להתמודד בספרו העוסק באירועים הקשים של קיץ 1929 (תרפ"ט). חשיבותו של הספר הזה אינה רק, גם לא בעיקר, במחקר הראשוני המעולה שכהן מציג לפני קוראי העברית. איכותו של המחקר הזה היא תוצאה של עמדה אישית ומקצועית מודעת מאוד המצהירה כי היא באה לא לייפות את המציאות, הערבית או היהודית, אבל גם לא להטיל רפש' (עמ' 15). היינו לצד המסע המחקרי ההיסטוריוגרפי המנסה לפענח את שאירע, בתנועה מן המוקדם אל המאוחר,



ובהעמדת האירועים בהקשר ובפרספקטיבה, יצא כהן – והוציא עמו את הקורא – למסע בתנועה הפוכה: מסע זיכרון מן ההווה אל העבר. למסע זה, בניגוד לזה ההיסטוריוגרפי, יש עניין לא רק 'במה שהיה'. עניינו גם בחיזוק ההווה ובהבטחת העתיד. זו מסה פוליטית מובהקת – ואין לזקוף זאת לגנותו של כהן; נהפוך הוא.

הנגזרת הפוליטית של המשימה הלא פשוטה שקיבל עליו כהן בספר הזה מסרבת לחלוקה המקובלת במקומותינו – והפשטנית, יש לומר – בין שמאל לימין. מחד גיסא הוא מקפיד על עשייה מקצועית ממוסמכת היטב ונטולת פניות. מאידך גיסא הוא מגדיר עצמו יהודי וציוני שיש לו אמירה

היסטורי. מה שמותר לזיכרון, אסור להיסטוריון. תנועתו הלא כרונולוגית בתוך אותם ימים מזמינה חשיבה מחדש על סיבה ומסובב. משם נע הסיפור של כהן באופן אסוציאטיבי (זיכרון) וגם מחושב מאוד (היסטוריוגרפיה) אל מעבר למאורעות המפורשים עצמם. בתחילה הוא נוגע באירועי הימים שקדמו להתפרצותה של האלימות הקשה: למשל פרשת אברהם מזרחי, שנרצח בגבול שכונת הבורכים ב-17 באוגוסט, בקטטה שנפצעו בה ערבים; ההפגנה הערבית שיצאה ממסגד אלאקצא ב-16 בחודש אל הכולל, ושמתתפיה פגעו בספרי קודש; התהלכה היהודית בתשעה באב (15 בחודש) וקריאתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק באותו יום לפנות את שכונת המוגרבים, שהייתה צמודה לכותל ממערב; המחיצה שהוצבה בכותל כשנה קודם לאירועים, ביום כיפור תרפ"ט (ספטמבר 1928), סילוקה בידי הבריטים והסלמת ההצהרות ההודית בשאלת הכולל – מהמלל הדתי-לאומני של המועצה המוסלמית העליונה ועד זה של הקונגרס הציוני העולמי. וכך כהן נע, בזיהרות ובצמצום נדרשים, אל ראשית הסכסוך ושב אל ימינו אלה.

כיוון שכהן סבור שהשאלה 'מי התחיל?' אינה העיקר, לא מבחינה היסטורית ואף לא ברמת הזיכרון, הוא מרחיב את מעגל התייחסותו הגאוגרפית והכרונולוגית הרבה מעבר לאירועים שקדמו לקיץ 1929 ואף לאלה שבאו אחריו. הוא סבור גם ששאלת האחריות למה שאירע היא עניין חמקמק מבחינה היסטורית ומזיק ברמת הזיכרון, המבקש תשובות מן העבר למען ההווה והעתיד; קל וחומר אם מתבקשת תשובה חד-צדדית, שלא לומר פשטנית. אחרי שחזר והדגיש כי זכותם של היהודים לריבונות בארצם היא דרישה טבעית וצודקת, ושאינן היא סותרת את זכותם המקבילה של הערבים, כהן מסתייע בדוד בן-גוריון, שניסח את מורכבותה של שאלת האחריות לסכסוך

פוליטית עכשווית מאוד: סירוב לאבד את התקווה לפתרון הסכסוך הנמשך והמדמם, הגורם סבל רב לשני הצדדים (עמ' 395-396).

סגנון הכתיבה, הפורמט שבו מובאים הטקסט והערות השוליים, הקריאה לחשוב מחדש על מושגי יסוד בסכסוך (למשל הדיון בשאלת 'ההמון המוסת', עמ' 37), ואפילו ההזמנה להציץ אל סדנתו של ההיסטוריון, אינם מקריים. הספר הזה מכוון, להרגשתי, לאו דווקא אל עמיתו של כהן ההיסטוריונים. עיקר הרברים מכוונים אל הזיכרון הקיבוצי היהודי-ישראלי-ציוני. התוצאה מיטיבה בסופו של דבר גם עם הדיון ההיסטוריוגרפי וגם עם המעשה הפוליטי הנמשך הקרוי זיכרון קיבוצי. עצם יכולתו של כהן לעסוק במקורות הראשוניים הזמינים של כל הצדדים המעורבים בפרשה שבדיון: בריטים ובעיקר יהודים וערבים, יש בה חידוש מעניין בהיסטוריוגרפיה של הסכסוך. הוא אינו היחיד ואף אינו הראשון העושה זאת, אך לא שכיח הכבוד שהוא נותן למקורות של אלה ושל אלה, שלא לדבר על המקום שהוא נותן לטענותיהם ולגישתם. עם זאת אין הוא שוכח את תפקידו כהיסטוריון מקצועי, יהודי וציוני בן הזמן והמקום, המנתח ומפרש סוגיה מקומית הן בפרספקטיבה של העבר והן בזו של ההווה. התוצאה מרשימה: ניתוח רב צדדי של פרשייה מרכזית בסכסוך היהודי-הערבי באיכות יוצאת דופן לצד סבלנות – שריתקה אותי – המניחה שלרוב הקוראים יש דעה, לא בהכרח ידיעה, על שאירע. הטקסט הזה הוא לא רק מחקר מעולה, הוא מופת להוראת היסטוריה של סכסוך הנמשך במציאות עכשווית של נרטיבים מתנגשים.

במרכז הדיון בספר עומדים אירועי הדמים שהתחוללו בעשרת הימים שבין ה-23 באוגוסט ל-1 בספטמבר 1929. אלא שכהן מסרב לקבל את הימים הקשים הללו כיחידת זיכרון בפני עצמה, שאין לה ראשית ואחרית, ושהיא נטולת הקשר

במקרה – בן-גוריון, במשפטים שהובאו שלעיל. כהן מבטא בדיונו במאורעות תרפ"ט ובמה שמעבר להם את האופן שבו פטריוטיות לאומית מגבשת את נקודת השקפתו של ציבור כזה או אחר, לצד ההכרה שאין צדיקים בציון, ושהעוול הוא לא רק יחסי – יש בו גם היבט מוחלט. רצח הוא רצח הוא רצח. הוא גורס כי כפי שלא ניתן ולא נכון להתעלם מהעוול שנעשה ליהודים, עוול שהשיבים לארץ-ישראל, אי אפשר ולא נכון להתעלם מהעוול שנעשה לערבים. זו שגיאה היסטורית ומוסרית, המנוגדת בסופו של חשבון לאינטרס הציוני. האם אפשר לספר, בהתלהבות מוצדקת, על הגאות שאחזה בתל-אביב בשנות העשרים בלי לדון בשאלה מה היו השלכותיה על הערבים הפלסטינים? אפשר, וראי שאפשר, וכך נעשה על פי רוב. אלא שזו היסטוריוגרפיה חלקית, לצד הליכה אל זיכרון של צד אחד בלבד. הספר הזה אינו מבקש 'איזון קדוש'. טענה מסוג זו מחטיאה את מהותו. אין הוא ממעיט מהזוועות שביצע הצד הערבי, ואף אינו חוסך בתיאורים לפרטי פרטים של מה שאירע. האם בדיקה – ראשונית, מעניינת ולא נוחה לרוב קוראי העברית – של חטאי הצד היהודי, מורידה מחטאיו של הצד הערבי? מן הסתם לא – אלא אם מסרבים להסתכלות מקצועית ולזיכרון מאפשר. הרי לא העניין הכמותי לבדו עומד כאן לדיון, אף שאין להקל בו ראש במקרה של תרפ"ט ובכלל. נכון, באוגוסט 1929 היה מספר הערבים שרצחו יהודים גדול ממספר היהודים שרצחו ערבים; מספר הקרבנות בשני הצדדים היה דומה, אולם רוב הקרבנות הערבים נפגעו מירי בריטי. לעניינו של דיון זה חשוב לציין שאם נבדוק את מספר הקרבנות של שני הצדדים בפרספקטיבה הרחבה של החיבור הזה, יתברר לנו שאירועי 1929 לא היו בהכרח ביטוי מרוכז לתולדותיו של הסכסוך הזה מראשיתו עד ימינו כפי שהזיכרון הקיבוצי

בעיצומו של המרד הערבי (1936-1939). בשנת 1937, בהיותו יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית, אמר בן-גוריון: 'עלינו לראות את המצב לאמיתו. בחזית הביטחון אנו הנתקפים והמגינים. אולם בשטח הפוליטי אנו התוקפים והערבים מגינים על עצמם. הם יושבים בארץ ובידם הקרקע, הכפר. אנו יושבים בגולה ורוצים רק לעלות ולרכוש מהם האדמה' (עמ' 389). כלום לא ניסח בן-גוריון כבר בשנת 1937 בשלושה משפטים את תמצית הסכסוך?

כהן מבקש לומר כי האלימות של תרפ"ט הייתה אף היא חלק מהסיפור הזה. הטענה המחקרית בספר הזה משתלבת היטב עם טענת הזיכרון שלו, היינו שלא נכון לראות את מאורעות תרפ"ט אך ורק על רקע מה שהתרחש עד קיץ 1929; יש ללמוד אותם גם על רקע מה שהתרחש אחריהם, במידה רבה עד ימינו אלה. דווקא כיוון שכך ניסיונו של כהן לתאר את תרפ"ט כ'שעת האפס' של הסכסוך (עמ' 392-393) חותר במידה רבה תחת עצמו. חידושו בטענה שהאלימות הקשה שספג היישוב היהודי באותו קיץ עשתה אותו במידה ידועה ליחידה אחת, אם כי הטרוגנית, שכללה ציונים וכאלה שראו עצמם א-ציונים או אף אנטי-ציונים, ושהערבים קלטו באותה עת את מהותו הלאומית של הסכסוך, הוא חידוש ראוי ומרתק כשלעצמו. כהן מסביר שהיהודים המזרחים ('היהודים הערבים') הבינו באותו קיץ כי ברגע האמת מקומם עם הציונים ('ה'אשכנזים') שבאו מאירופה. וכך גם הקבוצות החרדיות האנטי-ציוניות בהגדרתן את עצמן. מנגד הפנימו הערבים באותו קיץ שאין הבדל יסודי בין יהודים כאלה לאחרים, ושכולם, כל קבוצה בדרכה, רואים את ארצם כארצו של העם היהודי. אלא שהמחקר הזה מבקש בו-זמנית להסביר שהרצחנות הערבית, וכמוה התגובות הקשות (עד כדי ליניץ) מהצד היהודי, היו חלק מתהליך היסטורי שהיטיב לתאר דווקא – ואולי לא

שלנו מבקש לא אחת לטעון. לא רק בטרור הרדי מדובר – ומעניינת השוואת המיקרו שכהן עושה בין הלח"י לבין קבוצתו של עז אלדין אלקאסם (עמ' 66) – אלא גם ובעיקר במקרו של הסכסוך. אין במציאות המורכבת הזו, כדברי כהן, לגרוע מזכותם של היהודים, אך יש בה כדי להבהיר – גם אם לא לקבל – את עמדת הערבים הפלסטינים. הטרגדיה של הסכסוך הזה נעוצה במידה רבה בעובדה ששני הצדדים חוו וחווים תחושת איום ומצור נמשכת. כך היה גם במאורעות תרפ"ט, שהעצימו, לפי כהן, את דמותם של שני הצדדים בעיני עצמם כקרבנות (עמ' 393). כהן מציע ראייה היסטורית מורכבת. סיכומה בהנחה שטענתו ההיסטורית המוסרית של הצד היהודי בסיפור אינה מכהה מאסונם ומטענת הזכויות של הערבים הפלסטינים. התעלמות מהעוולות ומהאסונות שידעו היהודים בארץ-ישראל (כולל בתרפ"ט כמובן) ובעיקר מחוץ לה, ואלה שנגרמו לפלסטינים, וכן מזכויותיהם של שני הצדדים, התעלמות כזו היא אנטי-הומניסטית מובהקת ואף אינה מועילה, לשיטתו של החיבור הזה, לעניינם של שני הצדדים.

ניתוחו של כהן, המבין את מקומו של המרכיב הרדי בטענות שני הצדדים, צובע באור מעניין את מציאות ימינו. הרי מותר ההיסטוריוגרפיה על הזיכרון הוא לא רק המקורות וההקשר, אלא גם הפרספקטיבה התהליכית, הרואה – בצדק – בהתרחשויות בארץ במאה השנים האחרונות לא רק הרף עין היסטורי, אלא בעיקר תהליך שבו ראשונים השפיעו על אחרונים. אם כן אי אפשר ולא נכון להתעלם ממקומו של המרכיב הרדי בפוליטיקה הפלסטינית ובזו הישראלית והציונית, וממה שעולל המרכיב הזה לשני הצדדים בסכסוך הנמשך.

שלעולם לא יצלח באופן מלא – לעבותו כדי לשחזרו בצורה אמינה ככל האפשר. אבל כאמור חשוב לא פחות – כך נכון ללמד היסטוריה בכלל ואת זו של הסכסוך שאנו שרויים בו במיוחד. אחרי הכול תלמידים צעירים והציבור בכלל אינם צורכים היסטוריוגרפיה למטרות מקצועיות ובדרך כלל גם לא מתוך סקרנות אינטלקטואלית גרדא. העיסוק בעבר מחוץ לאקדמיה מכוון – ובדין – להווה ולעתיד. לשם כיוון כהן, ובהצלחה מרשימה. לא בכדי הוא מסכם את ספרו באופן פוליטי מובהק ואינו מתנצל: 'מתחת לאיבה ולקנאה ולתחרות, יש רובד נוסף של זרמי מעמקים: רגשות של שותפות אנושית, של הכרה בערך חיי אדם. ומבחינה זו אפשר לומר שמעשי ההרג בתרפ"ט, ומעשי הרג אחרים של יהודים בערבים וערבים ביהודים, שהיו ועלולים להיות, אינם גזרת גורל' (עמ' 396). הדיון בדרכים שלא נבחרו (למשל עמ' 83) הוא לגיטימי הן מבחינה מחקרית, בהנחה שהוא נשען על אפשרויות שעלו בזמן אמת, והן מהזווית של הזיכרון. הניסיונות ההרדיים להגן אלה על אלה – כדברי כהן 'כמעט בכל מקום שהיו הורגים, היו גם מצילים' (עמ' 174) – היו חלק מהפרשה ההיסטורית המורכבת הזו. הדיון הזה, לפי כהן, מחזיק בתוכו נכס יקר ערך לעתידנו כאן: תקווה.

מעבר למעלותיו המחקריות, החיבור הזה מכוון – וקשה להאמין שהדבר עדיין אפשרי – לטוב עבור שני הצדדים. האם יהיה ביכולתו לעקוף את המחיצות הרבות המפרידות עדיין בין סגנון ותוכן כאלה לבין הקורא הישראלי? האם הכרת הנרטיב של האחר מחלישה? ואולי להפך, היא מחזקת את הרצון להכיר את הנרטיב של הקולקטיב שלך, לעשותו אפשרי ומעורר תקווה ולאמץ אותו? האם יהיה מי במערכות החינוך, זו התיכונית וזו של צה"ל, שירים את הכפפה? היש ציוני מהחיבור המחקרי המונח לפנינו?

לסיוכום, מדובר בהיסטוריוגרפיה ראויה, המביאה את המורכבות של הסיפור בניסיון –